

Marina HOTI

VUČEDOL - STREIMOV VINOGRAD: MAGIJSKI RITUAL I DVOJNI GROB VUČEDOLSKE KULTURE

UDK 903.531(497.13 Vučedol) »636«

Izvorni znanstveni rad

Prapovijesna i antička arheologija

Oeuvre scientifique originale

Archéologie préhistorique et antique

Primljeno:

Reçu: 1994.01.04.

Marina Hoti
HR-41000 Zagreb, Hrvatska,
Arheološki zavod
Filozofskog fakulteta,
I. Lučića 3

Dvojni grob 3 (V-87) na Vučedolu - Streimov vinograd bio je pokriven naopako okrenutom golemom posudom. Usporedba s drugim prethistorijskim nalazima, kao i s podacima iz sredozemnih civilizacija, pokazuje da se radilo o magijskom ritualu - vjerojatno o zaštiti od zlih sila ili duhova.

U posljednjoj sezoni istraživanja na lokalitetu Vučedol (položaj Streimov vinograd) pored Vukovara, 1990. g. nađena je jama ranoklasične vučedolske kulture označena brojem 9 (V-87). Dimenzije jame su 2m x 2,30 m, duboka je 1,37 m. U jami je bio dvojni ukop, označen kao Grob 3/1-2 (V-87). Oko ukopa je bilo mnogo fine keramike ranoklasične vučedolske kulture (faza B 1) ukrašene bijelom inkrustacijom, uglavnom plitice i manje terine, te gruba keramika. Nađeno je mnogo životinjskih i ribljih kostiju, pepela i tragova ugljena, što je uobičajena zapuna jama vučedolske kulture. Među neuobičajene nalaze pripada gomila mikrolita i jezgara koja se nalazila ispod kostura na dnu jame; jedan glineni kalup za lijevanje bakrenog dlijeta u rubu jame. Najzanimljiviji je nalaz komad lima od 23-karatnog zlata, oblikovan kao mali okov, lagano zakrivljen i dug 4 cm, težak

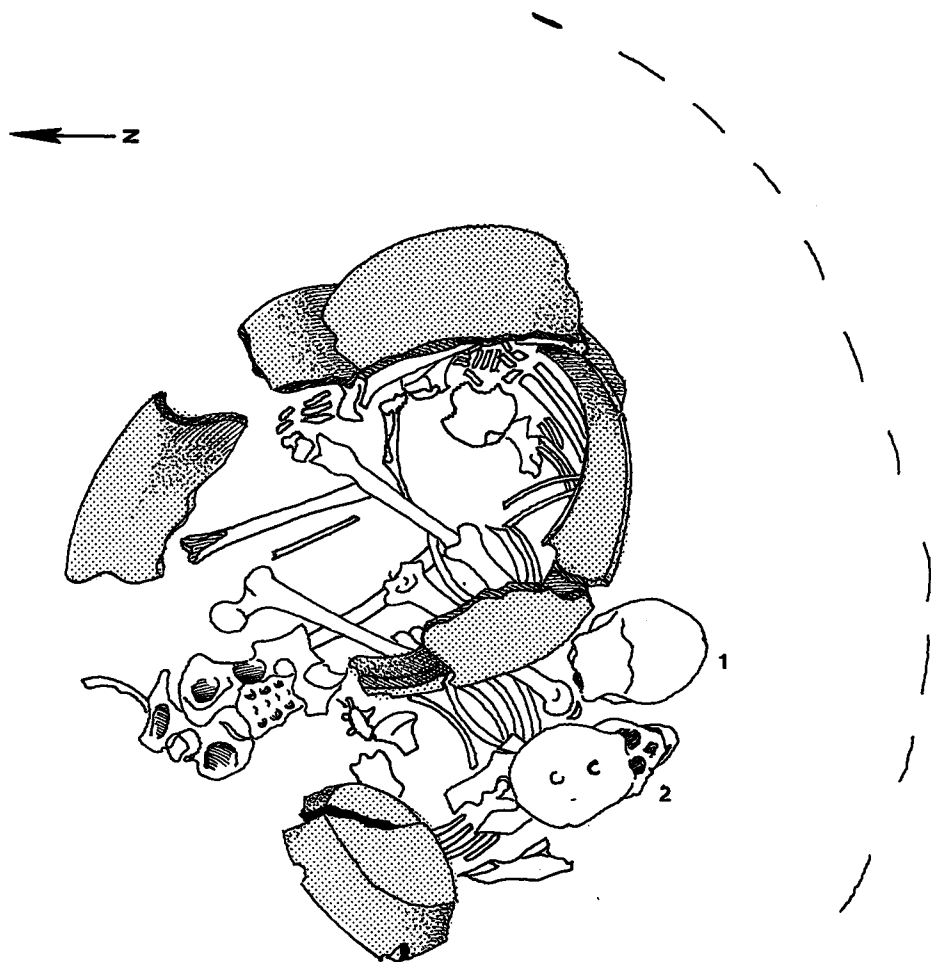
oko 2,5 g. Na jednom je mjestu imao rupicu kao za zakovicu i nakupinu mješavine srebra i zlata.

Što se samih pokojnika tiče, ležali su u jako zgrčenom položaju, kostur br. 1 preko kostura br. 2, orijentirani istok-zapad, s glavom na istoku. Kostur br. 2 ima jače i krupnije kosti, dok je broj 1 nježnije građe i sitnijih kostiju¹. Lubanja kostura 2 ima dvije okrugle udubine na tjemenu, umjetno načinjene koje su inače karakteristika nekolicine individua vučedolske kulture otkrivenih upravo u istraživanjima Streimova vinograda 1984-1990. Po položaju karlice, lopatica i kralježaka izgleda da je broj 2 ležao na prsima, desna ruka mu je bila ispod tijela.

Najinteresantnija odlika ovog ukopa i prava tema članka je činjenica da su oba pokojnika bili pokriveni golemom, neukrašenom posudom (tzv. pithos), okrenutom naopako, ustima prema dolje. Posuda je ležala preko sredine tijela, ostavljajući glave slobodno (Crtež 1, T. 1,1). Budući da je ukop poremećen (vjerojatno tunelom neke životinje) dno pithosa je odlomljeno i pomaknuto u stranu (na T. 1,1 vidi se u gornjem desnom uglu jame, desno od lubanje br. 2.). Iz istog je razloga, vjerojatno, jedan fragment pithosa prevrnut i bačen u stranu. Bilo je očito da su pokojnici namjerno pokriveni golemom, naopako postavljenom posudom i postavlja se pitanje zašto. Pogrebni ritus nosilaca vučedolske kulture veoma je raznovrstan, zapravo toliko raznovrstan da je teško ustanoviti detaljne obrasce ritusa. Ipak, pokojnik pokriven naopako okrenutom posudom nije uobičajena pojava i rijetko se viđa. Prema tome, ovaj rijedak ritus mora da ima i specifično značenje. Sam nalaz nije mogao pružiti tumačenje, stoga smo se morali obratiti paralelama u europskom području koje bi mogle pomoći u razumijevanju ovog neobičnog rituala.

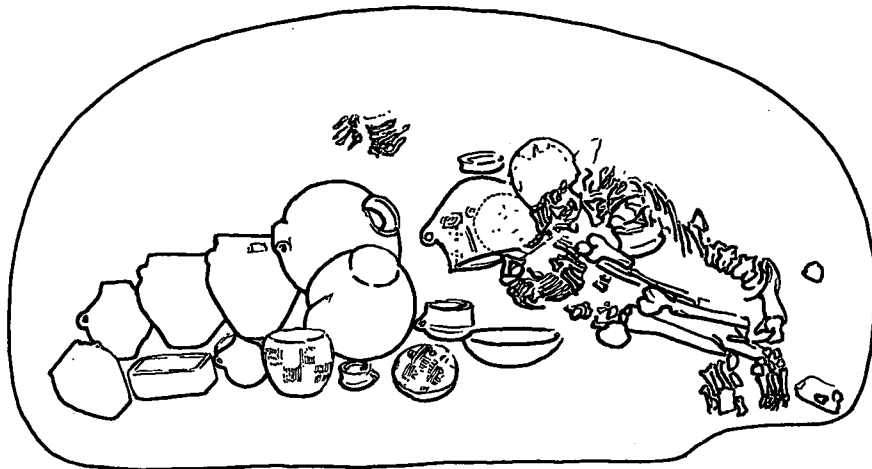
Vremenski najbliža paralela nađena je u okvirima vučedolske kulture, na susjednom brežuljku, položaju Gradac. 1938. g. tu je nađen dvojni grob, tzv. "Grob bračnog para", br. 3-4 (Schmidt 1945: T.12, 13, 14-1, Textbild 24-26). Žena je ležala pored muškarca (Crtež 2), a njezina je glava bila pokrivena preokrenutom finom terinom u fragmentima, jednom od najljepših i najslavnijih posuda vučedolske kulture (Schmidt 1945: t< 36). U raspravi o vučedolskim grobovima D. Garašaniin spominje i ovu značajku (D. Garašaniin 1970: 134) i tumači je kao zaštitu od vampira - vampiri izlaze na usta, pa je zato glava ove žene pokrivena posudom (D. Garašaniin 1970 drži se navoda Ide Bognar-Kutzián 1963. bez nekih posebnih udubljenja u problem). Ovdje se navodi moguće magijska značajka naopako okrenute posude, ali da bi se to moglo i dokazati potrebno je više podataka.

U kostolačkom sloju Gomolave nađen je jedan grob koji pripada kasnijoj fazi kostolačke kulture (Petrović 1990: 107, fig. 19). Pokojnik je ležao u zgrčenom položaju, fina posuda ukrašena inkrustacijom nalazila se preokrenuta na njemu (T. 1, 2). Posuda je ležala po sredini tijela na mjestu trbuha. To je odlika koja ovaj grob stavlja u blisku vezu s vučedolskim grobom 3 (V-87), gdje je pithos pokrivao također sredinu tijela - mjesto vitalnih organa.

Slika 1 - Vučedol, Streimov vinograd Grob 3 (V-87), godina 1990. Crtež Marina Hoti

Fig. 1 - Vučedol, Streim vineyard, Croatia Grave 3 (V-87), year 1990 Drawn by Marina Hoti

Slika 2 - Vučedol, Gradac Grob 3-4, godina 1938. prema Schmidt 1945: Textbild 26

Fig. 2 - Vučedol, Gradac, Croatia Grave 3-4, year 1938 Noted by Schmidt 1945: Textbild 26

U badenskoj kulturi također se pojavljuju posude okrenute naopako opet u religijskom ili magijskom kontekstu. U Ossarnu u Austriji nađena je serija žrtvenih jama (tipa *bothros*). Mnoge su sadržavale čitave posude, od kojih je dosta bilo okrenuto naopako (Makkay 1963: 15). Jedna od tih posuda bila je iznutra puna spaljenih cerealija. Druga jama u kojoj se nalazila posuda preokrenutih usta bila je zapečaćena blatom s tragovima gorenja (Makkay 1963: 15). Iako ovdje ne nalazimo posude u kontaktu s mrtvima, niti u grobu, ipak je kulturna veza prilično jasno naglašena. Posude okrenute naopako nalaze se u jamama koje se s priličnom sigurnošću mogu odrediti kao kultne (žrtvene), stoga se i preokretanje posude može smatrati dijelom žrtvenog rituala; ne čestog i uobičajenog rituala, ali prisutnog u badenskoj kulturi.

Izvan kompleksa srodnih kultura Vučedol-Kostolac-Baden, preokrenute se posude u jugoistočnoj Europi pojavljuju među tzv. staroeuropskim kulturama, tj. među domaćim stanovništvom kasnog neolitika i ranog eneolitika.

U nekropoli Tiszapolgár-Basatanya u Mađarskoj, koja pripada eneolitičkim kulturama Tiszapolgár i Bodrogeresztur, u nekim su grobovima nađene naopako postavljene posude, no i tu su vrlo rijetke (Bognár-Kutzián 1963: 375). U načelu su posude u grob polagane u uspravnom položaju. Ida Bognar-Kutzián (*ibid.*) postavljanje posuda naopako tumači željom da se što bolje sačuva hrana u njima, a tek uvjetno dodaje strah od vampira. Da je objašnjenje čuvanjem hrane primjereno i jedino moguće, onda bismo takve posude nalazili mnogo češće nego što ih doista ima. Mora postojati tumačenje koje će osvijetliti zašto se rijetko pojavljuju.

Na lokalitetu Vinica u Bugarskoj u kontekstu kulture Gumelnita, nađen je grob br. 17 (Radunčeva 1976: 76, obr. 71). Grob je veoma zanimljiv (T. 2, 1) i odskače od ostalih: dok drugi pokojnici gledaju prema jugoistoku, ovaj jedini gleda prema jugozapadu. U grobu su bile četiri posude: kraj koljena se nalazila najmanja, noge je pokrivala plitka zdjela, a iznad kukova su se nalazile dvije goleme posude, jedna unutar druge, okrenute naopako. Opet vidimo da se preokrenuta posuda nalazi iznad sredine tijela (kao u Vučedolu i Gomolavi), a vjerojatno nije bez značenja to da je grob jedini "naopako" orijentiran. Možda je ova individua bila izuzetna u svojoj zajednici, bilo po dobru ili po zlu. Isto je tako moguće da i jedna i druga značajka imaju religijsko ili magijsko značenje.

Sličan grob koji pripada kulturi Cucuteni, faza A-B, nađen je na lokalitetu Traian u Rumunjskoj (H. Dumitrescu 1957: 102-3, fig. 4, 5). Grob je bio u jednoj jami unutar naselja, u njemu je sahranjeno jedno dijete (T. 2, 2) mlađe od deset godina. U jami je pored pokojnika i na njemu bilo četrnaest vaza, što čitavih, što polomljenih. Posude su bile i fine slikane i grube. Najveća od tih posuda, fino oslikana (H. Dumitrescu 1957: fig. 5) nađena je iznad prsnog dijela kostura, okrenuta naopako. Unutar nje je bilo nešto komada životinjskih kostiju, pepela i puževe kućice. Lubanja pokojnika je bila pokrivena fragmentima keramike, a sam vrh glave je pokrivala jedna zdjelica.

U nekropoli Sintashta (Čeljabinsk) koja pripada Andronovo kulturi, nađena je žrtvena jama (Makkay 1992: 217). S jedne strane jame bilo je pet konjskih lubanja, s druge strane je bio jedan konj i tri bikovske lubanje, na trećoj strani jame nalazile su se lubanje ovaca prekrivene velikom posudom. Nalaz pripada tzv. stepskoj kulturi, posve drugačijoj od staroeuropskog okružja; među žrtvama je konj, nepoznat neolitičkim civilizacijama, bar kao naročita životinja. U toj sredini stranog tipa nalazimo kao dio rituala postupak čiju paralelu imamo u neolitičkim populacijama - preokretanje posude. Pitanje se postavlja samo od sebe - da li je riječ o paralelnom razvitku u stepskoj kulturi ili je riječ o preuzimanju. Mislimo da možemo reći da se ipak radi o preuzetom ritualu. Preuzimanje staroeuropskih odlika među nosiocima stepske kulture nije nepoznato, naročito u graničnoj kulturi Gorodsk-Usatovo. To je vidljivo na keramici i na običajima (Eneolit SSSR 1982: naročito T. LXXIV, 20). Stoga su možda i ovaj magijski ritual preuzeli u kontaktima s neolitičkim populacijama Europe, a to se posebno odnosi na kontakte s kulturom Cucuteni u Moldaviji.

Kad se promotre prehistorijski nalazi unutar sebe, već se vidi da ovaj naročiti pogrebni ritus mora imati i naročitu funkciju. Kad mu pridodamo očite kultne veze preokretanja posuda u badenskoj kulturi, iako nisu u grobovima, sama od sebe nam se nameće predodžba o magijskom ritualu. Budući da se krećemo u nepisanim društvima koja nisu ostavila nikakve podatke osim materijalnih, ne možemo preciznije odrediti o čemu se radi. No, brončanodobne civilizacije Sredozemlja ostavile su mnogo više podataka, a njihova je tradicija prenesena u klasične civilizacije koje su je zapisale. Veza na ritualnom planu od staroeuropskih, neolitičkih civilizacija do brončanodobnih može se pratiti u mnogim detaljima. Sličnosti u religijskim značajkama između civilizacije Krete

i neolitičkih kultura jugoistoka Europe su takve da možemo govoriti o zajedničkom izvorištu jedne i druge ².

Na nekropoli Gedikli-Karahöyük u Turskoj koja pripada prijelazu ranog na srednje brončano doba nađene su žrtvene jame (Makkay 1992: 219 id. fig. 1/1-2) i u njima ovce sa svezanim nogama. Glava im je bila odsječena i stavljena posred tijela između nogu. Vratovi ovaca znali su biti pokriveni naopako okrenutim posudicama. Očito je riječ o magijskom ritualu. Ovdje je odsječeni vrat prekriven posudama, ali je sredina tijela životinje naznačena time što je tu položena odrezana glava. Moguće je da je ovakva žrtvena životinja bila zapravo "nosilac poruke" onima za koje je žrtvovana.

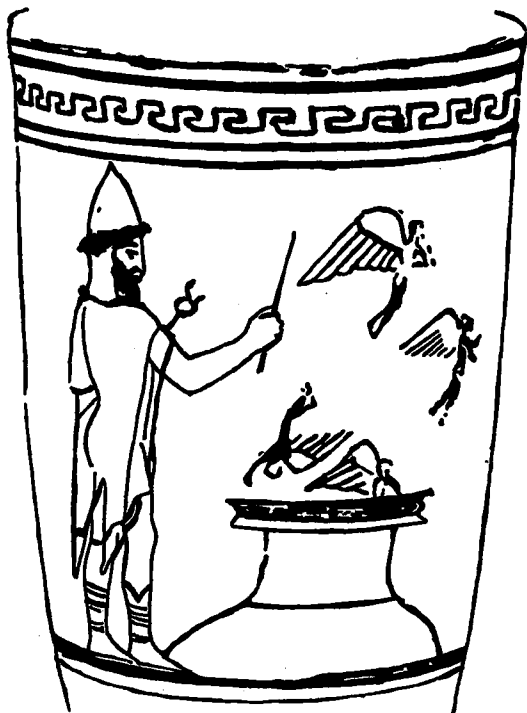
Kreta je dala podatke koji su vrlo zanimljivi. Slavne kupe iz Knosa s Linear A natpisom nađene su in situ okrenute naopako, a natpis je tekao oko posude s unutrašnje strane. Linear A je još nepoznat zato što je nepoznat jezik kojim je pisan, ali se po sličnosti znakova s Linearom B može ponešto zaključiti. Čini se da je većina Linear A natpisa religijskog ili inicijacijskog karaktera, pa su tako i ove posude iz Knosa određene kao inicijacijske (Gordon 1973). Natpis jedne od tih posuda počinje, tako pročitano, riječju *a-ka-nu*. Cyrus Gordon je tu riječ povezo sa semitskom riječju *agganu* koja u aramejskim tekstovima označava kupu ili zdjelu za magijsku upotrebu, a magijska je praksa zahtijevala (prema tim istim tekstovima) da se posuda okrene naopako ako će magija djelovati (Gordon 1973: 101). I posude u Knosu su bile okrenute naopako sugerirajući tako magijski ritual u kojem su upotrijebljene. Ono što je zbunilo stručnjake je to da su posude iz Knosa gotovo dvije tisuće godina starije od potvrđenih aramejskih tekstova koji su mahom iz ranokršćanskog razdoblja (ibid.). Oni nisu obraćali pažnju na prehistorijsko nasljeđe i zajednički izvor iz kojeg su crpili i Kreta i civilizacije Bliskog Istoka. Jedina je razlika u tome da su nam se naslijeđene odlike pojavile na različitim mjestima u različitim vremenskim točkama.

Mikenska je civilizacija ostavila sličan podatak. U kasno-mikenskom svetištu Asine nađen je trbušasti vrč s jednom drškom, tipa oinohoe, na rubu oltara, okrenut naopako. Dno mu je bilo odlomljeno (Furumark 1941: 71, n. 8; Mylonas 1966: 165). Pretpostavka je da je ova posuda služila za libacije (Furumark 1941: ibid.), ali očito se radi o posebnoj vrsti libacija, budući da je bila okrenuta naopako. Posude bez dna za libacije su česte i poznate (Hoti 1991), ali nisu okrenute naopako. Ovo mora da je bio specifičan slučaj i mora da je imao magijsku funkciju.

Kod Hetita također nalazimo pojavu preokretanja posuda u magijskim ritualima, naročito povezanim s božicom Lelvani (Makkay 1963; Makkay 1992: 226). Vrlo je zanimljiv za našu temu hetitski *Malli* ritual (Makkay 1992: 224-5). Svrha mu je da zle duhove čarolijama i crnom magijom zatvori u zemlju. Pri tom se upotrebljava pet glinenih figurica - dvije muške i tri ženske, životinjske figurice, tri posudice i POKLOPCI. Sve je uokrug raspoređeno, a tekst izričito kaže da se poklapa s tri poklopca. Važno je uočiti da ovdje imamo kombinaciju muških i ženskih figurica (koje su glavni predmeti crne magije) poklopljenih glinenim poklopcima. *Malli* ritual, mogućeg luvijskog porijekla, izričito se odnosi na zaštitu od zlih duhova.

U klasično grčko vrijeme nemamo direktnih, već indirektnih podataka. Izještaji o eleuzinskim misterijama (Burkert 1990: 73) govore da su se u jednom trenutku rituala prevrtale posebne ritualne posude (plemochoe) ispunjene možda vodom - jedna prema istoku, druga prema zapadu. Pri tom se prema nebu vikalo "kiši!", a prema zemlji "Začni!" (u grčkom je to igra riječi *hye - kye*). I ovdje je riječ o magiji - o magiji za kišu, magiji plodnosti? Čini se da se po svojoj strukturi i namjeni ovaj ritual razlikuje od gore spomenutih, ali potvrđuje da je preokretanje posuda imalo magijsku funkciju.

Ono pravo svjetlo na značenje posude okrenute naopako možda bacaju podaci o drugim svetkovinama i ritualima. Nama je dobro poznata grčka predodžba da posuda predstavlja komunikaciju između svijeta ljudi i svijeta mrtvih, odnosno podzemnika (Hoti 1991; Milićević 1987). Na grobovima su stajale posude šupljeg dna kroz koje su se libacije lijevale u grob. Posude bez dna kao posrednik s podzemljem vide se već u kretsčkoj civilizaciji na sarkofagu iz Aja Trijade (Hoti 1991). Grčki pisac Zosim (2, 1) govori o esharama Perzefone i Hada, a posebno su zanimljive njegove napomene o niskim oltarima u obliku posude (Zosim. 3,1; 6,1) na kojima su se okupljali duhovi. Slike na vazama i pisani izvori govore o posebnim oltarima - pitosima koji su ujedno i vrata Hada. Vrata Hada se vrlo često prikazuju kao pitos, a najsajjniji je primjer jedan antički bijeli lekit danas u Jeni (Crtež 3). Na njemu se vidi Hermo kako pušta duše (Kere) koje izlijeću iz golemog pitosa na gornji svijet (Harrison 1962: 43, fig. 7; Milićević 1987).³

Slika 3 - Antički bijeli lekit, Jena
prema Harrison 1962: fig. 7

Fig. 3 - Attic white lekythos, Jena
Noted by Harrison 1962: fig. 7

U vezi s tim posebno je zanimljiva svetkovina Antesterije (Harrison 1962: 32 id; Burkert 1990: 237-42). Odvijala se 11, 12. i 13. dana mjeseca Antesterija. Tri dana su se zvali *Pithoigia* (otvaranje pitosa), *Choes* (vrčevi) i *Chytroi* (lonci). U biti je to, osim svečanosti vina i Dionisa, svetkovina duhova mrtvih koji izlaze na površinu, povezana s loncima, vrčevima i pitosima. Kad se posude otvaraju izlaze duše mrtvih, a ljudi nakon njihova boravka očišćuju kuće žrtvama. Na dan *Choes* kad se duhovi kreću među ljudima održavaju se gozbe za mrtve, hramovi su zatvoreni jer je poremećena komunikacija s bogovima, ljudi se čuvaju svega. Duhovi su dobro došli, ali isto tako nastoje da ih što prije isprate onamo kamo pripadaju. Pojava Kera među ljudima dovodi primordijalni kaos, opasnost za smrtnike (Valk 1963; Wersnel 1987: 142-43). Čak je postojala izreka: *Thyrase Kâres, ouk ét' Anthestêria*. (Izlazite Kere! Nisu više Antesterije!) (Zenob. *Ath.* 1. 30, Miller p. 325; Suda, s. v. *thyrase*). Put duhova mrtvih iz Podzemlja na svijet živih vodi kroz posudu. To je posuda u svom normalnom položaju otvorena prema gore, kako vidimo na vazama - kad Kere izlijeću na gornji svijet, tako i na Antesterije kad se otvaraju pitosi izlaze duhovi.

Duhovi su uvijek neugodni i bilo bi suvišno ovdje opisivati kako su Grci i Rimljani na sve načine nastojali otjerati duhove iz svijeta živih kad je jednom prošla njihova svečanost. Dani kad se smatralo da borave na svijetu, među ljudima, imaju implikacije izuzetno loše sreće i zahtijevaju sav oprez. Grci su dan *Choes* smatrali *miara hemera*, crnim danom (Hesych. s. v. *Miara hemera*); tako su i Rimljani bili veoma prestrašeni i izuzetno oprezni na dane kad se smatralo da je Mundus otvoren, a mrtvi slobodno šetaju među smrtnicima (Burkert 1990: 238; Milićević 1990: passim).

U grčkom i rimskom svijetu, a kasnije u folkloru cijelog Sredozemlja smatralo se da zlo počiva začepljeno u posudi ili da se u nju može zatvoriti i jao onome tko ga oslobodi. Heziodovi stihovi jasno govore o tome:

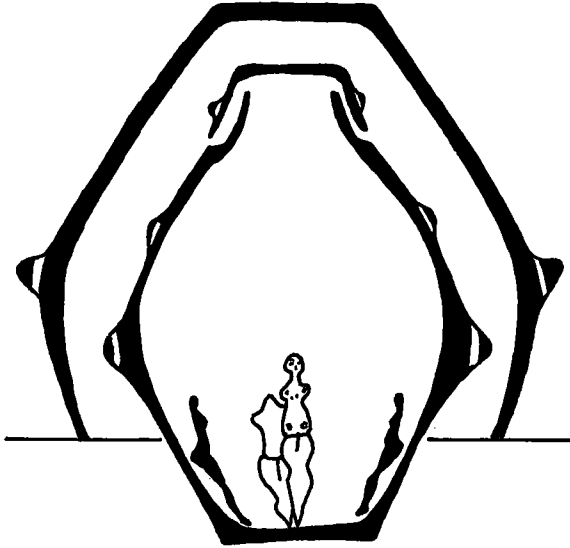
Naime, prije življahu plemena ljudska na zemlji
Od svakog zla daleko i bez napora mučnog,
Daleko od teških bolesti koje ubijaju ljude.
Sad brzo smrtnike u zlu nevoljna snalazi starost.
Al ona žena rukama dignuvši poklopac s vrča
Tužna je srca međ ljude rasula nevolje mnoge,

(Hes. *Opera et dies*, 90-95, prijevod Albert Bazala - Nikola Milićević, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970). "Ona žena" je naravno Pandora koja je iz posude pustila sva zla u svijet.

Iz ovoga bi se mogao izvući zaključak da kad je posuda okrenuta naopako, kad joj je otvor prema zemlji, namjera joj je da spriječi zlo koje izlazi, da spriječi da duše mrtvih izlaze na svijet živih. Kad se posuda naopako postavlja preko jednog čovjeka vjerojatno joj je cilj da spriječi da on jedan izađe kao duh iz groba na svijet. To se ipak rijetko nalazi, pa možemo pretpostaviti da su se poslije smrti bojali samo nekih individua, ne svih. Da li su to bili svećenici ili magovi među svojim narodom? Ili su bili posebno zli? Ili možda nisu baš dobrovoljno pošli u svijet mrtvih, pa se moralo spriječiti da se osvete živima?

Kad je o pokojnicima riječ, koji je dio tijela bio onaj u kojem je moglo biti smješteno sjedište zlog duha? Ako je suditi po ukopima, onda je to prije središte tijela, trbušna i prsna šupljina gdje su vitalni organi, kao srce, želudac, jetra, crijeva, spolni organi. U jednom slučaju skrivena je glava (žene u "Grobu bračnog para" na Vučedolu-Gradac), u jednom slučaju (Traian) glava je samo pokrivena zdjelicom, dok je tijelo prekriveno preokrenutom posudom. Svi drugi ukopi pokazuju da je prekrivano središte tijela, kao u našem grobu na Vučedolu-Streimov vinograd, u Gomolavi, u Vinici.

Što s ritualima u kojima se pojavljuju preokrenute posude, a nisu povezani s pokojnicima? Po analogiji s odnosom prema duhovima mrtvih i historijskim podacima, mogli bismo zaključiti da im je svrha po svoj prilici, bila odvratanje nekog zla, bilo za pojedinca, bilo za zajednicu. Zlo koje želimo udaljiti mora biti zatvoreno u posudu, pritisnuto prema zemlji i vjerojatno zapečaćeno magijskom formulom. Nešto slično možemo naslutiti po posudama iz Knosa s Linear A natpisom.

Slika 4 - Nedeia-Ghelaiesti, Rumunjska kulni kompleks, kultura Cucuteni prema Cucos 1973: fig. 2/1
Fig. 4 - Nedeia-Ghelaiesti, Romania cult complex, Cucuteni culture Noted by Cucos 1973: fig. 2/1

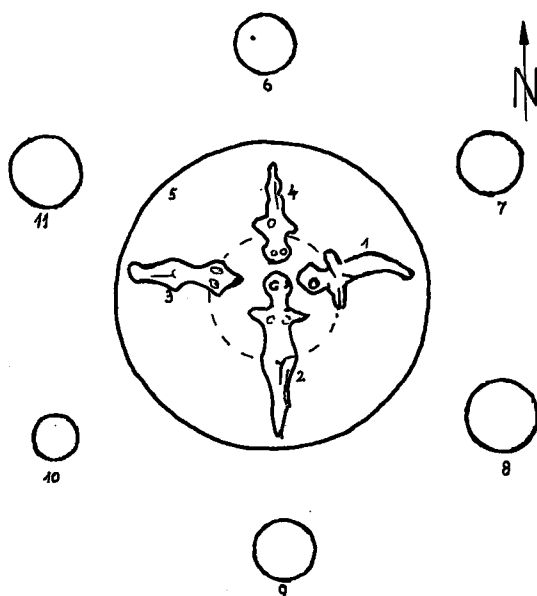
U svjetlu ovih nalaza i zaključaka možemo ponovo promotriti jedan važan nalaz iz Rumunjske (Nedeia-Ghelaiesti, okrug Neamt). 1970. g. u istraživanjima naselja Cucuteni kulture nađen je jedan ritualni kompleks (Cucos 1973). U sredini sela je bila kuća perioda Cucuteni B 1, koja je po nalazima određena kao svetište. U jugoistočnom uglu kuće nađen je skup posuda pohranjen ispod poda: šest slikanih vaza bilo je smješteno u krug oko vaze u centru (Cucos 1987: fig. 1). Vaza u sredini je bila okrenuta naopako. Ona je pokrivala drugu posudu s poklopcem (Crtež 4) u kojoj su se nalazile četiri antropomorfne figurice

postavljene u križ na četiri strane svijeta (Cucos 1973: fig. 1/1). Figurice su dva različita tipa: dvije su neoslikane i s tragovima crvenog okera; druge dvije su oslikane motivima linija s potpuno crno obojenim glavama i nogama (Cucos 1973: fig. 5-8; Gimbutas 1989: fig. 274). Iskopavač Stefan Cucos je nalaz interpretirao kao ritual plodnosti naselja upućen božici-zaštitnici, povezujući crno bojene figurice s htoničkom, a one s tragovima okera s nebeskom sferom. Tome se priklanja u načelu i J. Makkay (1992: 227). Marija Gimbutas (1989: 172-3) je to samo razradila kao opoziciju života i smrti, ljeta i zime, kao obnavljanje prirode u ciklusima. Ni Cucos ni Gimbutas ni Makkay ne uzimaju u obzir magijsku funkciju ovih nalaza. Ona se očituje u tome da je posuda s poklopcem u kojoj su se nalazile četiri figurice cijela prekrivena naopako okrenutim pitosom, što svemu daje poseban značaj. Činjenica da su dvije figurice bile oslikane crtama i s crnom glavom i nogama, a dvije nisu oslikane i imaju tragove crvenog okera pokazuje uistinu da se radi o dvije različite kategorije likova ili božanstava. One s crnim glavama i nogama upućuju na smrt, odnosno na područje zajedničko mrtvima i htoničkim božanstvima. Druge dvije, s tragovima crvenog okera možda upućuju na život, ali bi isto tako mogle upućivati na smrt - pokrivene crvenim okerom na isti način kako su mrtvi bivali pokriveni okerom u grobnim rakama. Možda se radi o dvije kategorije drugog života, tj. smrti - onoj dobronamjernoj i onoj zlonamjernoj. Možda bi trebalo uzeti u obzir da figurice s crnom bojom imaju obojene one dijelove tijela koji u većini slučajeva ostaju nepokriveni preokrenutom posudom u grobu: glavu i noge. Moguće da i u tome postoji veza između ovog kompleksnog nalaza i ukopa pokrivenih pitosom ili manjom posudom.

Kompleks je nađen u kući označenoj kao svetište. No, magija može naći svoje mjesto i u svetištu. Sve upućuje na to da je ovaj ritual imao karakter zaštite. Tako je i u ovom slučaju mogla biti riječ o ritualu zaštite najvažnije kuće u naselju - "hrama". Tome pridonosi činjenica da su četiri figurice bile raspoređene otprilike prema stranama svijeta. One bi možda trebale štiti svetište i naselje od zlih duhova "sa sve četiri strane svijeta". Moguće je da u tom kontekstu figurice ne predstavljaju nikakva božanstva plodnosti već simboliziraju zle i dobre duhove ili samo zle, zauvijek zatvorene u posudu i tako nesposobne da naude zajednici. Iskopavač pretpostavlja da je mjesto služilo za prinošenje žrtava u svetištu, no kompleks se nalazio u jami 50 cm ispod poda građevine. Mi mislimo da je bio zakopan ispod prostorije kao zaštitnička magija i nije služio kao mjesto prinošenja žrtava (za to su služili oltari, a kultura Cucuteni ih je uistinu dala velik broj).

Ovaj kulturni kompleks ima paralelu u okvirima kulture Cucuteni. Nađena je na lokalitetu Buznea-Siliste (okrug Iasi) u istraživanjima 1971-1973. g. (Boghian & Mihai 1987: fig. 1/1-12). U sredini naselja bila je pravokutna kuća naročita od ostalih i označena kao svetište. U kući je otkriven oltar zavijenog oblika i jedan kulturni kompleks: četiri glinene antropomorfne figurice (tri ženske i jedna muška) ležale su na leđima postavljene u križ, dodirujući se glavama i orijentirane prema stranama svijeta (Crtež 5). Bile su prekrivene naopako okrenutom slikanom posudom (faze Cucuteni B 1). Oko nje je pravilno raspoređeno šest manjih slikanih posuda. Ovo je identično s kompleksom u

Nedeia-Ghelaiesti. Same figurice i njihov raspored mnogo govore. Jedina muška figurica oblikovana je u sjedećem položaju i okrenuta je prema istoku (Boghian & Mihai 1987: fig. 3/1a-b-c). Ženske figurice okrenute na sjever i jug su standardnog uspravnog tipa Cucuteni A-B na B (Boghian & Mihai 1987: fig. 3/2a-b-c; 4/2a-b-c). Ženska figurica uspravnog tipa okrenuta na zapad izuzetna je zato što su joj nedostajali glava i noge, odlomljeni prije nego što je postavljena u križ. Ona je bila pokrivena slojem crvene boje (Boghian & Mihai 1987: 4/1a-b-c). Iskopavači Dumitru Boghian i Constantin Mihai slijede Cucosa i ostale u pretpostavci da se ovdje vide uranska i hnotička božanstva povezana u ritualu godišnjih doba i kulta plodnosti. Isto misli i J. Makkay (1992: 218).

Slika 5 - Buznea-Siliste, Rumunjska kulturni kompleks, kultura Cucuteni prema Boghian & Mihai 1987: fig. 2/1-11

Fig. 5 - Buznea-Siliste, Romania cult complex, Cucuteni culture Noted by Boghian & Mihai 1987: fig. 2/1-11

Muški lik (kojeg u Nedeia-Ghelaiesti nema) okrenut je prema istoku. Moguće je da se on odnosi na životnu stranu. U svim tradicijama starog svijeta istok je mjesto života i rađanja. S druge strane, zapadne, nalazi se ženska figurica, pokrivena slojem crvene boje, kojoj su odlomljene glava i noge. Zapad je u tradicijama strana smrti. Od najstarijih pisanih izvora provlači se ideja da duše mrtvih idu prema zapadu, ili da se na zapadu nalazi kraljevstvo mrtvih. To vidimo u Nekijama iz Odiseje, u priči o vrtu Hesperida ili Gerionu. U rimsko je vrijeme u Germaniji Inferior germanska božica mrtvih Nehalennia

nadzirala brodove koji su duše mrtvih prevozili prema zapadu (tj. u Britaniju). No, Nehalennia je osim uloge božice duša mrtvih bila i božica pomoraca i božica plodnosti (Wagenvoort 1971). Smrt je uvijek povezana sa zapadom. Vjerojatno je ova figurica ona koja stoji na strani smrti, a sa smrću je povezana i crvena boja na njoj. Ono što se u Nedeia-Ghelaiesti samo naslućivalo, ovdje je izravnije pokazano. Drugi detalj je da joj nedostaju glava i noge. U Nedeia-Ghelaiesti dvije su figurice imale crno obojene glave i noge. To nas navodi na usporedbu s opisanim grobovima: uglavnom su izvan naopako okrenute posude ostajali glava i noge, dok je sredina tijela bivala pokrivena. Očito su glava i noge oni dijelovi koji nestaju, ne pripadaju, ne nose poruku. Ova se poruka nalazi na sredini tijela, bilo čovjeka, bilo žrtvene životinje (kao što pokazuju nalazi iz Turske iz Gedikli-Karahöyükta).

Moguće je da u Buznea Siliste nalazimo i stranu života i stranu smrti u ritualu, što u Nedeia-Ghelaiesti nije baš očito, iako su oba rituala po svojoj strukturi ista. Usudili bismo se reći da je onaj u Nedeia-Ghelaiesti "opasniji": tu su figurice zatvorene u posudu, onda je sve poklopljeno pitosom i zatrpano. One u Buznea-Siliste su položene na zemlju i poklopljene, prisutnost muškog lika na istoku daje svemu "laganiji" ton. No, struktura nalaza opet upućuje na magiju, možda zaštitničku, a ne na rituale plodnosti ili godišnjih doba.

Još jedan nalaz iz Rumunjske (Dumesti, okrug Vaslui) kulture Cucuteni A 3 mogao bi pripadati u ovaj krug. Ne znamo sigurno, jer se radi o slučajnom nalazu prilikom rigoliranja vrta (Maxim-Alaiba 1987). Otkriveno je dvanaest glinenih figurica, šest ženskih i šest muških i jedan pitos s antropomorfnom dekoracijom izvedenom u reljefu - dva ženska lika. Po nalazu se zna da su figurice bile raspoređene u krug na nekoj podlozi, no pitos je izbačen u komadima i danas je nemoguće reći da li je pokrivao figurice ili nije. Ruxandra Maxim-Alaiba (1987: 270) smatra da se radilo o rasporedu kao pri ritualnom plesu. To je lako moguće, ali se ipak moramo zapitati nije li i ovdje slučaj o magijskom ritualu - dvanaest figurica je tri puta četiri, što je izgleda standardan broj za ritual te vrste. Na žalost, više ne možemo reći; možemo se samo pitati što je pitos radio s njima, ako ih nije pokrivao.

Ako možemo uspoređivati s podacima tako udaljenim u vremenu i prostoru kao što su rituali Hetita i Krete, onda imamo putokaz. Hetitski *Malli* ritual izričito govori da mu je cilj zatvoriti u zemlju zle duhove pomoću crne magije i čarolija. Koristi glinene figurice koje su pravi objekt čaranja. I sve to biva poklopljeno. Posude s Linearom A iz Knosa vjerojatno nose magijski tekst. Sve nas to upućuje da je suština navedenih Cucuteni rituala bila magija i to opasna (crna) magija, a da su objekti čaranja glinene antropomorfne figurice. Možda se radi o projekciji - zlo se projicira na figurice koje se onda zatvaraju zauvijek u zemlju. Njihova poruka nije ni malo ugodna - zato su poklopljene i odstranjene iz ovog svijeta, a one iz Nedeia-Ghelaiesti i potpuno izolirane. Zaključujući po analogiji možemo reći da kad se mrtvog prekriva naopako okrenutom posudom po sredini tijela,

poruka je podjednako neugodna i pripada više sferi magije i čaranja nego religije. Takav je izgleda i grob s Vučedola-Streimov vinograd.

Na primjeru groba 3 (V-87) iz Vučedola vidjeli smo još jednu odliku duhovnog života nosilaca vučedolske kulture koja ih vezuje za autohtono, staroeuropsko stanovništvo i njihova vjerovanja. Ta su vjerovanja svoj izraz našla u ovoj veoma složenoj kulturi koja mnogo ima od došljaka Indoeuroljana, ali je isto tako (prvenstveno) izdanak staroeuropskog stanovništva u kasnom eneolitiku.

POPIS KRATICA

AAASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Adriatica	<i>ADRIATICA praehistorica et antiqua</i> , Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb, 1970.
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Akadémiai Kiadó, Budapest
Civilisation Cucuteni.	<i>La civilisation de Cucuteni en contexte Européen</i> . Session scientifique dédiée au Centenaire des premiers découverts de Cucuteni (Iasi-Piatra Neamt, 24-28 septembre 1984) Iasi 1989.
DACIA	DACIA, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Éditions de l'Académie de la République Roumaine, Bucarest
Die ersten Bauern	<i>Die ersten Bauern, Pfahlbaufunde Europas</i> . Forschungsberichte zur Ausstellung im Schweizerischen Landesmuseum und zum Erlebnispark, 28. April bis 30. September 1990. Schweizerisches Landesmuseum, Zürich, 1990.
Eneolit SSSR 1982	V.M. Masson & N.J. Merpert & R.M. Munčaeu & E.K. Černjiš, <i>Arheologija SSSR/Eneolit SSSR</i> , Moskva 1982.
Opus. Archaeol.	OPVSCVLA ARCHAEOLOGICA, Radovi Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
PEPRAGMENA	<i>PEPRAGMENA tou III diethnous kritologikou synedriou</i> , Rhethymnon 18-23 Septemvriou 1971, Athines 1973.
REG	Revue des Etudes grecques, Paris
SCIV	Studii si cercetari de istorie veche, Bucuresti

BILJEŠKE

- 1 Materijal iz ovoga groba, uključujući i antropološki, nije nikad stigao do Zagreba - nestao je u bombardiranju Gradskog muzeja u Vukovaru. Detaljna antropološka analiza nije nikad napravljena, pa se ne može sa sigurnošću govoriti o spolu sahranjenih pokojnika. Jedino što možemo reći je da je Individua 1 vjerojatno žena, a Individua 2 vjerojatno muškarac.
- 2 Tu temu detaljno razrađujem u neobjavljenoj doktorskoj disertaciji. M. Hoti, *Prehistorijski korijeni nekih aspekata grčke religije*, Zagreb 1993, kao u člancima Hoti 1989, Hoti 1991, Milićević 1987.
- 3 Hetitski rituali također pokazuju da su velike ceremonijalne posude bivale izjednačene sa žrtvenim jamama (Makkay 1992: 225). Jame su vjerojatno tipa *Mundus* - smatrane i mjestom odakle izlaze duše mrtvih kad su otvorene.
- 4 Određena vjerovanja u Grčkoj, ali i Mezopotamiji, o božici Demetri i Ištar govore o njihovoj dvostrukoj prirodi. Kao dobre Majke one su gospodarice Istočnih vrata - vrata rođenja; kao strašne Majke one su gospodarice Zapadnih vrata - vrata smrti koja vode u podzemni svijet. O tome vidi knjigu Gertrud Rachel Levy, *The Gate of Horn*, London 1948.

POPIS LITERATURE:

- Boghian & Mihai 1987 D. Boghian & C. Mihai, "Le complexe de culte et la vase à décor ornemental découverte à Buznea (dép. de Iasi)", *Civilisation Cucuteni* 1987, 313-324
- Bognár-Kutzián 1963 I. Bognár-Kutzián, *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.
- Burkert 1990 W. Burkert, *Greek Religion, Archaic and Classical*, trans. J. Raffan, Harvard Un. Press, 1990 (1. izd. 1985, njem. izd. 1977)
- Cucos 1973 S. Cucos, "Un complexe rituel cucutenien découvert à Ghelaiesti (dép. Neamt)" *SCIV* 24/2 1973, 207- 215
- H. Dumitrescu 1957 H. Dumitrescu, "Découvertes concernant un rite funéraire mgiqie dans l'aire de la civilisation de la céramique peinte du type Cucuteni-Tripolje", *DACIA* n. s. 1, 1957, 97-116
- Furumark 1941 A. Furumark, *The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification*, Akademien Stockholm, 1941.
- D. Garašanin 1970 D. Garašanin, "Ka dvojnim i višestrukim sahranama u Vučedolu", *Adriatica* 1970, 127-136
- Gimbutas 1989 M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, San Francisco 1989.
- Gordon 1973 C. Gordon, "The Greek Unilinguists from Praisos and Dreros and their bearing on Eteocretan and Minoan", *PEPRAGMENA*, 1973, 97-103
- Harrison 1962 J. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, London 1962 (1. izd. 1908)
- Hoti 1989 M. Hoti, "Novi nalazi konsekrativnih rogova na Vučedolu", *Opusc. Archaeol.* 14, 1989, 33-43
- Hoti 1991 M. Hoti, "Jedna posuda vučedolske kulture s posebnim obzirom na ejevaste vaze", *Opus Archaeol.* 15, 1991, 25-45
- Makkay 1963 J. Makkay, "Data to the religious beliefs of the Pécel (Baden) Culture" *AE* 90, 1963, 3-16

- Makkay 1992 J. Makkay, "Funerary sacrifices of the Yamna-complex and their Anatolian (Hittite) and Aegean (Mycenaean and Homeric) Parallels", *AAASH* 44/2-4, 1992, 213-239
- Maxim-Alaiba 1987 R. Maxim-Alaiba, "Le complexe de culte de la phase Cucuteni A3 de Dumesti (dép. de Vaslui)", *Civilisation Cucuteni ...* 1987, 269-283
- Milićević 1987 M. Milićević, "Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras (Verg. Aen. 6. 252)", *Opus. Aechaeol.* 11-12, 1987, 99-130
- Milićević 1990 M. Milićević, *Rimski kalendar*, Latina et Graeca, Zagreb, 1990.
- Mylonas 1966 G. Mylonas, *Mycenae and Mycenaean Age*, Prince-ton Un. Press, 1966.
- Petrović 1990 J. Petrović, "Reseaches at Gomolava" *Die ersten Bauern* 2, 1990, 99-109
- Radunčeva 1976 A. Radunčeva, *Vinica. Eneolitno selište i nekropol*, Sofija, Blgarska Akademija na naukite, 1976.
- Schmidt 1945 R.R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb 1945.
- Valk 1963 M.H.A.L.H. van der Valk, "Thyraze Kares or Kêres", *REG* 76, 1963, 418-420
- Versnel 1987 H.S. Versnel, "Greek Myth and Ritual: the case of Kronos", *Interpretations of Greek Mythology*, Ed. Jan Bremmer, London-Sydney, 1987, 121-152
- Wagenvoort 1971 H. Wagenvoort, "Nehalennia and the souls of the dead", *Mnemosyne* ser. IV, 24/3, 1971, 273-292

VUČEDOL - STREIM VINEYARD: THE MAGICAL RITUAL AND THE TWIN GRAVE OF THE VUČEDOL CULTURE

During the last season of the field research at the Vučedol site (Streim vineyard) near Vukovar in 1990, a pit of the early Vučedol culture marked 9 (V-87) was discovered. The size of the pit was 2 m x 2.30 m, 1.37 m deep. There was a twin burial marked 3/1-2 (V-87) in it. The burial was surrounded by fine ceramics of the early classic Vučedol culture (phase B1) decorated with white incrustations; plates and smaller terrines and rough ceramics prevailed. Many animal bones, also fish-bones, ash and traces of coal, the usual filling of Vučedol culture pits were found. The accumulation of microlites and nuclei found under the skeletons at the bottom of the pit belong to unusual fillings; a clay-cast for copper chisel lay at the edge of the pit. The most interesting finding is a piece of sheet metal of 24 ct. gold, shaped like a metal part used for shoeing corners, slightly curved and 4 cm long, weighing 2.5 g. At one place it had a small hole like a rivet and an accumulated mixture of silver and gold. Concerning the dead, they lay contracted, the skeleton no 1 lay over the skeleton no 2, oriented east-west, with the head to the east. The skeleton no 2 had stronger and heavier bones, whereas no 1 was of a more delicate build and smaller bones (1). The skull of the skeleton 2 had two round recesses on the top, artificially made, usually being characteristic of some individuals of the Vučedol culture discovered in the research of the vineyard from 1984-1990. Judging by the position of pelvis, shoulder-blades and vertebra no 2 seemed to be lying face downwards, with the right hand under the body. The most interesting characteristics of this burial and the main theme of this article is the fact that both dead were covered by a big but not decorated vessel (so-called pithos), turned upside down and with its mouth downwards. The vessel lay across the middle of their bodies, leaving the heads free (Fig. 1, Pl. 1,1). As the burial was disarranged (probably by a channel of an animal) the bottom of the pithos was broken off and moved to the side (Pl. 1,1 shows it in the upper right corner of the pit, right to the skull no 2). Probably, that was a reason why a fragment of pithos was overthrown and thrown to the side. Obviously, the dead were deliberately covered by a big vessel that was turned upside down. Yet, the question is why? This rare rite must have had some special meaning. The finding itself could not offer an explanation. Therefore, we had to make use of parallel cases in the European area that would help us understand this unusual rite. The chronologically nearest parallel was found within the Vučedol culture, on the neighbouring hillock, at the Gradac site. In 1938, a twin grave was found there, the so-called "Grave of a couple" no 3-4 (Schmidt 1945: 41 *ibid.*, Pl. 12,13,14-1, Fig. with text 24-26). The woman lay near the man (Fig. 2), and her head was covered by the fragments of a fine terrine turned upside down (Schmidt 1945: Pl. 36). To the late period of the Kostolac culture belongs the grave from Gomolava (Petrović 1990: 107, fig. 19). The dead lay contracted, a vessel turned upside down was placed across the middle of the body (Pl. 1,2). In the Eneolithic necropolis Tiszapolgár-Basatanya in Hungary the vessels turned upside down were found in some graves (Bognár-Kutzián 1963: 375). At the Gumelnita culture site in Bulgaria a grave marked no 17 (Radunčeva 1976: 76, fig. 71) was found that stands out from the others (Pl. 2,1): the other dead look to the south-east, this is the only one who looks to the south-west. Over the hips were two big vessels, one inside the other, turned upside down. That individual might have been an extraordinary member of his community. The grave of the Traian site in Romania belongs to the Cucuteni culture A-B (H. Dumitrescu 1957: 102-3, fig. 4,5). The child was covered by a vessel turned upside down over his/her breast (Pl. 2,2). In the Sintashta necropolis (Čeljabinsk), that belongs to the Andronovo culture (Makkay 1992: 217) in the sacrificial pit the skulls of the sacrificed sheep were covered by a vessel turned upside down. The bearers of the steppe culture took over some characteristics of neolithic cultures, and this magic ritual was very likely to have been taken over as well. The Bronze Age civilisations of the Mediterranean left much more traces. Moreover, their tradition was transmitted to classic civilisations, that recorded it. Many details allow to establish ritual links from the old-European, neolithic civilisations to the Bronze Age. Similarities in religious characteristics between the civilisation of Crete and neolithic cultures of the south-east of Europe support the idea of their common origin. Crete gave some interesting data. The well-known beakers from Knosos with the Linear A inscription were found in situ turned upside down, and the inscription ran inside the vessel. Linear A is still unknown,

because its language has not been identified, yet. Its similarity with the Linear B allows to make some conclusions. Since most Linear A inscriptions seem to be religious or initiatory, the vessels from Knosos were also classified as initiatory (Gordon 1973). The inscription on one of the vessels begins with the word *a-ka-nu*, deciphered by analogy. Cyrus Gordon connected this with the Semitic word *aggānu*, that in Aramaic texts denotes a beaker or a dish for magic purposes, and from this very texts we learn that in magic rites vessels should be turned upside down in order to make the magic effective (Gordon 1973: 101). The vessels from Knosos were also turned upside down, suggesting the magic practice they were used for. The Mycenaean civilisation left evidence of similar usage. In the late-Mycenaean sanctuary at Asine a potbellied jug with one ear, of *oenochoe* type, was found at the edge of an altar, turned upside down. Its bottom was broken off (Furumark 1941: 71, n. 8; Mylonas 1966: 165). The hypothesis is that this vessel was used for libations (Furumark 1941: *ibid.*), but obviously for a special kind of libations as the jug was turned upside down. Though bottomless vessels for libations were frequent and known (Hoti 1991), they were not turned upside down. This must have been a special case implying a magic feature. With Hittites we also find vessels turned upside down in magic rites (Makkay 1963: 15; Makkay 1992: 226). The Hittitic *Malli* ritual seems very instructive for the theme of this article (Makkay 1992: 224-5). The purpose was to capture evil ghosts into the earth by means of sorcery and black magic. For this rite they used five clay-figurines - two male and three female, then animal figurines, three small vessels and LIDS. The combination of male and female figurines (being the main objects of black magic) covered with clay-lids should be noted in this ritual. The Greek idea that a vessel symbolizes the communication between the world of living and the world of the dead, the Underworld (Hoti 1991; Miličević 1987). Bottomless vessels as a link with the Underworld were met as early as the Crete civilisation on the sarcophagus from Hagia Triada (Hoti 1991). There are some very interesting notes (ZOSIM. 3.1; 6.1) about the low altars formed like a vessel, where ghosts meet. Special altars - *pithoi*, being at the same time the doors of Hades, are illustrated on vases and mentioned in literature. The Attic white *lekythos* (Fig. 3) shows Hermes letting souls (*Keres*) fly out from a big *pithos* to the Upperworld. In this connection the festivity of *Anthesteria* (Harrison 1962: 32 *ibid*; Burkert 1990: 237-242) seems very interesting. In addition to being a festival of wine and Dionis, it is actually the holiday of the souls of the dead. They come to the surface, bound with pots, jugs and *pithoi*. When the vessels get open, the souls come out, and after they stay, people clean their houses by means of offerings. On the *Choes* day, when ghosts mingle with people, feasts for the dead are held, and temples are closed because the communication with gods is disturbed, and people watch out for everything. On their way from the Underworld to the world of the living ghosts pass through a vessel. The vessel is in a normal position, with the opening upwards. We can see it on vases - as *Keres* fly out to the Upperworld, on the *Antesteries* ghosts appear when *pithoi* open.

In the Greek and Roman world, and later on in the folklore of the whole Mediterranean, evil was believed to be kept in a bunged up vessel or to be able to be captured, and everyone who tried to set it free would get into big trouble. Hesiod's verses express it clearly (HES. *Opera et dies*, 90-95). The speech is about Pandora, who let all the ills from the vessel into the world. This may lead to a conclusion, that a vessel turned upside down, with the opening down to the earth, was believed to prevent evil from coming out, and prevent the souls of the dead from entering the living world. Consequently, a vessel turned upside down and placed across a body should prevent the dead from leaving the grave and entering the Upperworld as a ghost. Such cases are found rarely, so that we can presume that people were afraid of some individuals after death but not of all. Were these persons priests or magi? Or were they extremely evil? Or, perhaps they did not enter the Underworld deliberately and therefore, they should be prevented from taking revenge on those alive. As to the dead, in which part of the body did evil reside? Judging by burials, it resided in the central part of the body, in abdominal and thoracic cavities where vital organs like heart, stomach, liver, bowels and genitals are placed. What about the rituals, in which vessels were turned upside down, but are not connected with the dead. On the analogy of the attitude towards the souls of the dead and some historical data, we may conclude that their purpose was to ward evil off from an individual or a community. Ills we want to expel should be closed in a vessel, pressed to the earth and very likely sealed by a spell. The vessels from Knosos with the Linear A inscription give rise to similar assumptions.